

D. Korol

TWO SOULS BELIEFS MANIFESTATIONS IN ANCIENT SOCIETIES

The article is an attempt of systematization of ancient beliefs concerning human soul as two opposite components, embodied in “Up” and “Down” universe symbolism. Two main different burial functions should reflect two special after-death realizations. Some special teriomorphic creatures like dragon and griffin should had appeared because of “Up”-and-“Down” syncretization need of supernatural custodian image.

Keywords: soul, another world, after-death, archaic art, ancient societies, ethno-cultural models, burial models, afterlife way.

Матеріал надійшов 01.02.2013 р.

УДК 281:008(=512.19)

Куцан О. В.

ПРОБЛЕМА СУФІЗМУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕТНІЧНОЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено проблемі вивчення кримськотатарського суфізму (містичній течії ісламу). Порушено питання щодо необхідності дослідження цього поняття через окреслення проблематики вивчення надбань кримськотатарської етнічної культури, починаючи із джерел іноземних мандрівників XV ст. і закінчуючи дослідженнями сучасних вчених.

Ключові слова: суфізм, етнічна кримськотатарська культура, історія.

Висвітлення питання етнічної історії та культури будь-якого етносу — доволі складне. Реконструкція процесу формування кримськотатарського етносу складніша вдвічі. Річ у тому, що у 30–40-х рр. XX ст. робилися лише перші кроки з формування історичних джерел, почали активно збиратися матеріали з традиційної культури кримських татар. Процес припинився в період терору (1936–1938 рр.), а після насильницького виселення (1944 рік) з історичної батьківщини — Криму, знищення матеріально-культурної спадщини, переведення (1944–1948 рр.) кримськотатарської історичної топонімії на слов'янсько-радянську систему взагалі набув загрозливих тенденцій. Кримським татарам забороняли навчатися у середніх та вищих навчальних закладах. Радянська влада наклала табу на вивчення етнополітичної історії Криму. Майже половину століття не формуються історичні джерела, історики позбавлені можливості займатись цією темою.

Проте, вивчаючи проблеми національно-релігійної ідентифікації кримських татар у другій

половині XV—XVIII ст., нам вдалося самотійно дослідити широке коло джерел.

Існує велика кількість цікавих свідчень про суфізм у Криму серед мандрівників та етнографів минулого. Залишені відомості підтверджують неабиякий інтерес дослідників до питання та специфіки кримськотатарського суфізму. Першу групу джерел становитимуть свідчення мусульманських дослідників, які надають суфізмові велику роль у поширенні ісламу серед тюрків (твори Ібн-аль-Асіра, Ібн Батути) [9, с. 140; 10]. Одним із таких письмових джерел, який містить надзвичайно багато відомостей про особливості духовної культури кримських татар, суфійські традиції у Кримському ханстві другої половини XVI—XVII ст., наведено життєписи деяких кримських мусульманських праведників, що шанувувались як святі, висвітлено роль суфійських братств у житті кримського суспільства, є «Книга подорожі» («Саяхатнаме») Евлії Челебі. Здобувши чудову освіту в медресе шейх-уль-іслама Хаміда-ефенді в Стамбулі, Евлія Челебі в 1641–1669-х рр. здійснив кілька подорожей

Анатолією, Сирією, Палестиною, відвідав Крит, Балкани, Кавказ, Московські землі, останні роки життя він провів у Єгипті, систематизуючи свої дорожні замітки. Предметом його описів ставало все, що він бачив на своєму шляху: архітектура, фортифікація, клімат, господарство, місцеві пам'ятки та історичні легенди. Він звертає свою увагу на детальні історичні та агіографічні екскурси, описує політичні події, в яких власне сам брав участь. Помітне місце в його записах відведено лінгвістичному матеріалу. Дослідники неодноразово відзначали фотографічну точність його описів, здатність передавати письмово звуки мовлення, не властиві турецькому слухові. Евлія добре знав та любив цю землю, товаришував із кримськими татарами, із султанами та ханами. За період перебування у Криму протягом 1666–1667 рр. у мандрівника були ідеальні умови для огляду та опису Криму, що він і використав повною мірою. Книгу Евлії Челебі неодноразово перекладали російською мовою, нами буде використано останнє видання «Книги подорожі» (1999 р.), переклад якого виконаний сучасним тюркологом, ісламістом і фахівцем із кримської історії Є. В. Бахревським [20, с. 10].

Важливі відомості щодо золотоординського періоду Криму, насичені етнографічними й культурно-побутовими подробицями, трапляються в описах Ібн-аль-Асіра. Історію правління хана Сахіб Гірея I (1532–1551) написав кримськотатарський історик Роммал Ходжа. Фрагменти ж із його рукопису, що зберігалися в Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті, переклав й опублікував В. Д. Смирнов. Роммал Ходжа, який був придворним астрологом, повідомляє безліч деталей про погляди й ціннісні орієнтації кримських татар. Деяку складність при використанні цього джерела створюють як панегіричний характер викладу, так і суб'єктивність трактування твору В. Д. Смирновим, що аж ніяк не применшує його цінності [17, с. 150].

Цю групу джерел також складатимуть відомості західноєвропейських та російських мандрівників, які описували це явище як дещо екзотичне та незрозуміле. Тому ці дослідники залишили по собі неоціненний деталізований матеріал, який потребує аналізу сучасних дослідників.

Важливі відомості щодо розміщення суфійських братств та детальний розгляд церемоній містичного радіння та ритуального крутіння під час танців містить праця французького мандрівника Жильбера Ромма «Мандрівка до Криму в 1786 році» [16, с. 21]. До цієї групи джерел до-

лучено інформацію з творів таких мандрівників: Мартина Броневського, Дортеллі д'Асколі, Тунманна, Єлизавети Кравен, Петра Симона Палласа, П. Кеппена, П. Сумарокова та інших. Великий інтерес становлять нотатки Мартина Броневського, польського дворянина, посланника польського короля Стефана Баторія в Кримське ханство до Мухаммед Гірея в 1578 р., який понад дев'ять місяців прожив у Криму. М. Броневський особливу увагу приділяє законам й ієрархічному устрою Кримського ханства, підкреслюючи, що іслам зробив багатьох кримських татар освіченими та цивілізованими.

Треба також відзначити праці видатного радянського вченого В.О. Гордлевського. Нас його монографії цікавлять з точки зору дослідження питання футувва (ахі) — релігійно-рицарського братства. Він пов'язує напряму братство ахі з ремісничими цехами. В окремих випадках В. О. Гордлевський відзначає згадування ахі й у Середній Азії. Так, в життєписі відомого бухарського засновника дервішського ордену накшбенді Баха-уд-діна Накшбенді «один раз був вживаний і термін «ахі». У XIII ст. ахі «йшли в Азію безупинним потоком і ще довго тут зберігались середньоазіатсько-турецькі прізвиська». І насправді, в історії Середньої Азії та Ірана ахі відігравали неабияку роль та були пов'язані також і з організацією ремісників та суфіїв [5, с. 56].

Надзвичайно інформативним джерелом є «Опис Чорного моря та Татарії», складений префектом Кафи, домініканцем Еміддіо Дортеллі д'Асколі, який прожив понад десять років у Криму на початку XVII ст. Спостерігач і вчений, що володів турецькою, грецькою та вірменською мовами, д'Асколі зафіксував докладні відомості про кримських татар, їхні побутові традиції і суспільні взаємини у маловідому епоху. В «Описі перекопських і ногайських татар» Жан де Люк, створений товариш і супутник д'Асколі, головну увагу приділяє характеристиці побуту і звичаїв кримських татар, яких автор називає перекопськими, на відміну від кочівників-ногаїв. Зокрема, у цьому творі вперше докладно описано весільні й поховальні обряди кримців (тут і далі в багатьох випадках назви «кримські татари» і «кримці» вважаються як близькі за значенням). Обидва твори було перекладено, доповнено примітками й опубліковано М. М. Пименовим [7, с. 90].

До другої групи джерел належать такі цінні матеріали, як етнографічні спостереження побутових обрядів, звичаїв і традицій кримських татар: матеріали археологічних досліджень Ескі-Юрта, Отуза, Солхата, Судака, Бахчисарая містяться у робо-

тах О. А. Акчокракли, О. С. Башкирова, У. А. Боданинського та інших авторів; результати обстеження пам'яток мусульманської архітектури Кримського ханства, що збереглися до 1920–1930-х рр., опубліковані У. А. Боданинським і Б. Н. Засипкіним; пам'ятки культури кримських татар — збірники поезії, матеріали музейних колекцій Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею (ЯДОІЛМ) і Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника (БДКЗ) [8, с. 115].

Наукове вивчення кримськотатарського етносу значною мірою пов'язане з розвитком тюркології XVIII—XX ст. У цей час активно збирались етнографічні, лінгвістичні та фольклорні матеріали. Перші наукові сходознавчі дослідження в Криму розпочали одеські вчені, викладачі Інституту східних мов при Ришельєвському лицейі. Так, у 1840 р. професор В. Григор'єв вивчав акти Кримського ханства, переклади яких опублікував у першому номері Записок Одеського товариства історії й стародавностей (ЗОТІС) у 1844 р. У наступних числах ЗОТІС багато документів кримських ханів було наведено в перекладі та з коментарем А. Негрі й М. Мурзакевича.

Дотримуючись найпрогресивніших як на той час методик, тодішні дослідники головну увагу приділяли письмовим джерелам. Через складність й слабку вивченість вихідного дослідницького матеріалу тюркологи-кримознавці були вченими-універсалами: водночас і мовознавцями, і літературознавцями, і етнографами, і істориками. У кримському татарознавстві другої половини XIX ст. можна виокремити два етапи. У 1869–1870 рр. цим інколи займалися статистичні комітети. У цей період провідну роль у вивченні кримських татар відіграли такі видатні діячі кримського сходознавства, як Ф. М. Домбровський, К. В. Ханатський, В. Х. Кондаракі, які зробили великий внесок у вивчення національних традицій, обрядів, звичаїв кримських татар. Із заснуванням у 1887 р. Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК) на півострові було сформовано дослідницький центр, що став головною ланкою гуманітарної наукової інфраструктури. Діяльність ТУАК у перші роки була зосереджена на вивченні архівних документів кінця XVIII—XIX ст. Документи Магометанського духовного правління розбирали й систематизували І. І. Казас, Х. П. Ящуржинський. Результати археологічних пошуків було представлено у «Вістях Таврійської ученої архівної комісії» (ВТУАК), що з'явилися у 1887 р. Дослідження ТУАК з кримськотатарської проблематики ґрунтуються на великій кількості фактичного матеріалу з фо-

тографіями та малюнками. Це дозволяє використовувати їх як джерельну базу, проте вони мають досить розрізнений характер.

Серед когорти найвидатніших сходознавців кінця XIX — початку XX ст., які вивчали проблеми історії Кримського ханства й кримськотатарського етносу, слід насамперед назвати В. В. Бартольда, В. Д. Смирнова, В. О. Гордлевського, В. Г. Тізенгаузена.

Серед досліджень соціально-економічного розвитку Кримського ханства виділяються роботи Ф. Ф. Лашкова. Особливу увагу цей відомий дослідник приділяв документам, присвяченим земельному устрою в Кримському ханстві до його включення до складу Російської імперії. Вивчаючи все різноманіття форм землеволодіння в Кримському ханстві, у тому числі й духовного — вакуфного, Ф. Ф. Лашков дійшов висновку, що на формування поземельних відносин у кримських татар вплинули дружинне право монголів (тере) і мусульманські правила шаріату. Аналіз типів землеволодіння в Кримському ханстві й кримськотатарській громаді, проведений Ф. Ф. Лашковим, не втратив наукового значення й сьогодні, його типологічна система враховувалась нами при дослідженні питань про джерела доходу й розширення вакуфних володінь в XV—XIX ст.

Важливе значення для розкриття теми нашого дослідження мали публікації політологічного спрямування. Політичній історії Кримського ханства присвятив свої роботи видатний тюрколог В. Д. Смирнов, який досліджував рукописні документи з історії міжнародних відносин Туреччини, Росії й Кримського ханства в архівах Стамбула, Сімферополя, Санкт-Петербурга. В 1887 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Кримське ханство під верховенством Оттоманської Порти до початку XVIII століття». Через рік вийшло друком продовження цього дослідження, що характеризувало стан справ у Криму у XVIII ст. Обидві роботи становили єдине ціле. Вони ґрунтувались на великій документальній базі. Приділяючи увагу насамперед політичній історії, дослідник описував внутрішні й зовнішні події, що відбувались за часів правління того або іншого хана. Історик відійшов від поширеного у XIX ст. примітного пояснення проявів зовнішньої агресії Кримського ханства щодо північних сусідів виключно інтересам збагачення за рахунок останніх. На думку В. Д. Смирнова, зовнішня політика Кримського ханства мала далекоглядні цілі — не допустити посилення ані Росії, ані Польщі й зберегти якомога довше можливість контролювати прилегли до ханату те-

риторії. Це перше фундаментальне дослідження з історії Кримського ханства, яке багато в чому зберегло своє значення і сьогодні, хоча деякі його висновки, безумовно, не відповідають сучасним даним історичної науки. Надзвичайно цінними для нашої проблематики є відомості про становище суфіїв в Кримському ханстві, які можна одержати з археографічних досліджень турецьких архівних матеріалів.

Водночас із історичними проблемами в працях дослідників велика увага приділялась етнографічним пошукам. Своєрідність культури кримських татар живила інтерес до неї у багатьох учених. В. Х. Кондаракі прагнув вивчати синхронно кілька етносів Криму для того, щоб знайти елементи синтезу культур, порівняти особливості життя різних народів. Він практикував комплексний збір матеріалів про кримських татар, торкаючись різних сторін їхньої матеріальної та духовної культури, історії й антропології. Надаючи особливого значення фіксації фольклорних матеріалів, вчений публікував казки, легенди, загадки, тексти пісень кримських татар у перекладі російською мовою та описуючи ситуації, в яких їх виконували. Видання популярних краєзнавчих нарисів про Крим помітно пожвавилось у зв'язку з підготовкою до святкування 100-річчя приєднання Криму до Росії. В. Х. Кондаракі присвятив цій події зібрання творів у 10 томах під назвою «На згадку сторіччя Криму». До нього ввійшли географічні описи Криму, історичні нариси, етнографічні й фольклорні матеріали. Сьогодні багато дослідників спираються на величезний етнографічний матеріал, зібраний і збережений для нас цим видатним вченим.

Збиранням етнографічного матеріалу займалися й інші краєзнавці. Виходять друком записи пісень, прислів'їв і приказок В. А. Гордлевського (1910 рік), матеріали з вивчення кримської народної поезії А. Н. Самойловича (1913 рік), прислів'я, приказки й прикмети кримських татар, зібрані У. А. Боданинським (1915 рік). Найбільших успіхів у вивченні мови, фольклору й етнографії кримських татар досяг вже згадуваний А. Н. Самойлович, що створив перший науковий опис граматичного ладу кримськотатарської мови. Найавторитетнішим дослідником з питань розвитку кримськотатарського народу після приєднання Криму до Росії був А. Г. Завадовський. Його публікації, що стосуються проблем культури та способу життя татар, узагальнені в книзі «Сто років життя Тавриди», що вийшла друком у 1885 р. Цікаві матеріали, пов'язані з організацією праці та свят у кримськотатар-

ських ремісників, з їхніми релігійними обрядами представив Ф. М. Домбровський. Звичаям татар приділяли увагу й інші автори. Втім, всі ці переважно науково-популярні краєзнавчі видання не претендували на всеосяжне й глибоке висвітлення етнічної історії Криму, їхні автори бачили своїм завданням популяризацію окремих сюжетів історичного минулого кримських татар.

Високо оцінені в сучасній тюркології наукові заслуги Османа Акчокракли — археолога, фольклориста, історика й епіграфіста, який був учасником археолого-етнографічної експедиції 1925 р., де знайшов видатну історико-літературну пам'ятку — поему про похід татарського війська на допомогу Богданові Хмельницькому. Короткий переказ цієї поеми вчений опублікував зі своїми коментарями в журналі «Східний світ», а сама поема одержала назву «Пісня про похід» («Сефернаме»). Інше наукове відкриття, зроблене О. Акчокракли, зі сфери історичної геральдики й пов'язане з татарськими родовими знаками — тамгами. Учений зібрав великий фактичний матеріал, описав і систематизував 400 тамг. Відмінне володіння турецькою й арабськими мовами дозволило О. Акчокракли вивчити багато епіграфічних пам'яток кримського середньовіччя. Він увів у науковий обіг напис на гробниці Ненкеджан-ханум, виклавши свої висновки в окремій праці (1926 року), розшифрував багато нагробних написів у Старому Крими й Чуфут-Кале. Як знавець тюркського фольклору, він аналізував давні епічні сказання «Чора-Батир», «Легендарний Едіге», «Кобланди-батир» [9, с. 14].

Суттєвим для досліджуваної проблематики є праці тюркологів-ісламознавців, які працювали у минулому столітті. Одним із перших спеціально звернув увагу на проблеми мусульманських вірувань у Північному Причорномор'ї академік В. В. Бартольд. Концептуальне значення має його стаття «Іслам на Чорному морі», в якій підкреслюється, що в чорноморському регіоні історично поширився та утвердився іслам тюркський, а не арабо-перський варіант. Мусульманське віровчення у його сунітських формах поширилось у Чорноморському регіоні поза всяким сумнівом у XI–XIII ст., хоча існують документально не підтвержені напівлегендарні відомості, що таке ознайомлення відбулось невдовзі після закінчення земного життя пророка Мухаммада. Аналізуючи характер ісламського культу в цьому регіоні, академік відзначив його синкретичний характер і навіть певний зв'язок з деякими християнсько-візантійськими традиціями, що не могло не вплинути на формування місцевих традицій мусуль-

манського населення півострова. Цікаві відомості про кількість, розташування і відповідний соціокультурний вплив православних церков у Кримському ханстві в окремих каділіках наводить А. І. Маркевич у статті «До питання про становище християн у Криму під час татарського панування». Продовжуючи дослідження, автор на основі архівних матеріалів проаналізував також становище мусульман після примусового входження Криму до складу Росії.

Першим комплексним дослідженням мусульманської архітектури Криму стала робота Б. М. Засипкіна, який виділив основні типи храмових і похоронних споруд кримських татар та проаналізував особливості будівельної сакральної стилістики. На думку цього автора, кримські татари будували мечеті двох видів: базилічні та купольні. У ранніх базилічних мечетях простежувались золотоординські традиції, а купольні мечеті зберігали османський вплив. Найвищий розквіт в сакральній та палацовій архітектурі Кримського ханства, як вважає Засипкін, припав на XV–XVII ст.

Отже, аналіз джерел і наукової літератури свідчить про те, що проблеми національної й релігійної специфіки кримськотатарського народу частково знайшли відбиття в роботах дослідників та мандрівників до 1917 року, радянських вчених, сучасних науковців. Однак ступінь вивченості основних складових цієї етноконфесійної спільноти є надто різним. Досить глибоко досліджено процес формоутворення й структурні елементи національної самовизначеності кримськотатарського народу. У великій кількості робіт розглядаються проблеми державності кримських татар. Проте питання суфізму у Криму та творчої спадщини, що лишилась після суфіїв, майже не досліджені.

Однією з найвизначніших потреб людини є прагнення до уподібнення, пошук ціннісних орієнтацій, що дають можливість особистості до ототожнення себе з визнаним зразком і приналежність себе до певної спільноти. Сутнісним фактором такої ідентифікації для кожної людини й цілого етносу є вибір власної віри, що визначає систему світосприйняття — стрижня, навколо якого відбувається консолідація народу, усвідомлення ним своєї єдності й унікальності. З огляду на концептуальні підходи багатьох учених, зокрема М. Гумільова, П. С. Гуревича, О. В. Шуби, ми розглядаємо національно-релігійну ідентифікацію кримськотатарського народу у другій половині XV — кінці XVIII ст. як спробу дослідити й персоніфікувати стійкі образи індивідуальності в релігійних поглядах, національних

традиціях й історичних долях народу в період розквіту його державності [20, с. 50].

Важливою для цього дослідження є точка зору українських вчених, зокрема А. М. Колодного, відповідно до якої рівень розвитку самосвідомості народу є відмітною ознакою етнічної спільноти, що сформувалася, і відбиває ступінь засвоєння її членами уявлень про власну самобутність, про своє походження, історичні долі, цілі та перспективи розвитку, смисложиттєві орієнтири у національно-практичній діяльності, характер взаємин з іншими народами. У період феодалізму людина найтісніше ідентифікувала себе з родиною, родом, релігійною громадою або ремісничим кланом, пов'язаним з її трудовою діяльністю, де постійно формувалось її світосприйняття. Людина народжувалась як член родини й певної етнічної групи. Релігія давалась їй без її особистого вибору — батьками й місцевим оточенням. На відміну від релігії, суфізм був особистим вибором кожної людини. Таким чином, індивідуальні й суспільні етноконфесійні орієнтації визначались вже при народженні. Первинна ідентичність була важливою основою світосприйняття протягом усього життя особи. Поступово сфера ідентифікації розширювалась, людина сприймала себе як члена ширшого співтовариства, яке діяло в масштабах усього міста, регіону, країни. Складались нові типи ідентичності, міцніли національні прихильності та уподобання. Світогляд цільної етнічної групи вироблявся за допомогою символів спільного минулого — релігійних поглядів, легенд, святинь, емблем, уявлень про соціокультурні, фізично-географічні і територіальні відмінні ознаки. Єдність народу спиралась на цілісність етнічної структури, на функціонування етнічного співтовариства в особі держави й виражалась в конкретних проявах звичайного життя. Щоденна праця, сусідські відносини, спільна релігійна практика, політична активність, економічна діяльність, дозвілля й розваги — все це тією чи іншою мірою формувало уявлення про етнічну ідентичність.

Однак наявна література не дає цілісного наукового уявлення про суфізм у Криму. Культурологічні, релігійні та етнографічні дослідження торкаються лише окремих аспектів суфізму у кримських татар, а часом і не стосуються Криму взагалі. Вивчення мусульманських традицій і культової практики суфізму в Криму історично мало досить епізодичний і безсистемний характер, а нині лише відновлюється. І ми бачимо, що ця проблематика є однією з тих, що залишається актуальною для науковців.

Список літератури

1. Акчокраклы О. Старо-крымские надписи (по раскопкам 1928 г.) / Осман Акчокраклы // Оттиск из «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии». — Симферополь, 1929. — Т. III (60). — С. 3–15.
2. Бартольд В. В. Ислам на Черном море / В. В. Бартольд // Сочинения : в 9 т. — М. : Наука, 1973. — Т. 6. — 669 с.
3. Башкиров А. С. Памятники крымскотатарской старины. Эски-Юрт / А. С. Башкиров, У. А. Боданинский // Новый Восток. — М., 1925. — Кн. 8–9. — С. 295–311.
4. Броневский М. Описание Крыма / Мартин Броневский // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1867. — Т. 6. — С. 333–367.
5. Гордлевский В. Организация цехов у крымских татар (из поездки в Карасубазар) / Владимир Гордлевский // Труды этнографо-археологического музея МГУ. — 1928. — Вып. IV. — С. 56–65.
6. Домбровский Ф. М. Реван, крымско-татарский обычай / Ф. М. Домбровский // Таврические губернские ведомости. — 1862. — 28 июля.
7. Дортелли д'Асколи. Описание Черного моря и Татарины / д'Асколи Дортелли [пер. Н. Пименова] // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т. 24. — С. 89–180.
8. Засыпкин Б. Н. Памятники архитектуры крымских татар / Б. Н. Засыпкин // Крым. — 1927. — № 2 (4). — С. 113–165.
9. Ибн-аль-Асир Тарих-ал-Камиль. Полный свод истории / Тарих-ал-Камиль Ибн-аль-Асир. — Баку : АзФ АН СССР, 1940. — С. 140–156.
10. Ибн Батута. Путешествие по Золотой Орде и Средней Азии [Электронный ресурс] / Батута Ибн. — М., 2002. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/vved2.phtml?id=545>. — Назва з екрана.
11. Кеппен П. И. Крымский сборник / П. И. Кеппен. — СПб., 1837. — 328 с.
12. Кравен Елизавета. Путешествие в Крым и Константинополь / Елизавета Кравен. — М., 1795. — 524 с.
13. Маркевич А. И. К вопросу о положении противомусульманской комиссии в Тавриде / А. И. Маркевич. — Симферополь : Изд-во Таврической губернской типографии, 1911. — 31 с.
14. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи, содержащей историю крымских ханов / Александр Негри // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 380.
15. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по Южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 / П. С. Паллас. — М. : Наука, 1999. — С. 34.
16. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. / Жильберт Ромм. — Л., 1941. — 79 с.
17. Смирнов В. Д. Крымско-ханские грамоты / В. Д. Смирнов // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии (ИТУ-АК). — Симферополь, 1912. — № 49. — С. 145–165.
18. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии, совершенное в 1779 г. Павлом Сумароковым / Павел Сумароков. — М., 1800. — 238 с.
19. Тунманн И. Крымское ханство / Иоганн Тунманн. — Симферополь : Таврия, 1990. — 96 с.
20. Челеби Э. Книга путешествий / Эвлия Челеби / Пер. и коммент. Е. В. Бахревича. — Симферополь : ДАР, 1999. — 144 с.
21. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України / О. В. Шуба. — К. : Криниця, 1999. — 324 с.

O. Kutsan

THE PROBLEM OF SUFISM AT RESEARCHES OF ETHNIC CRIMEAN TATAR CULTURE

This material is devoted to problem of studying Crimean Tatar Sufism (mystical movement of Islam). The article raises the issue about the necessity of researching this question through describing problems of studying acquirements of Crimean Tatar Ethnic Culture from the sources of travellers of XV century till the researches of modern scientists.

Keywords: Sufism, Ethnic Crimean Tatar Culture and History.

Матеріал надійшов 22.01.2013 р.